

FOLKLOR NUTQINING MAQSADI

Ismailov J.J.

*O'zbekiston Davlat jismoniy
tarbiya va sport universiteti*

O'zbek va chet tillari kafedrasida o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: folklor, nutq, xalq donologi, xalq og'zaki ijodi, xalq og'zaki ijodiga tegishli asarlarning kognitiv va diskurs tahlili, kommunikativ vaziyat.

Ключевые слова: фольклор, речь, фольклор, фольклор, когнитивно-дискурсивный анализ фольклорных произведений, коммуникативная ситуация.

Key words: folklore, speech, folklore, folklore, cognitive-discursive analysis of folklore works, communicative situation.

Резюме:

Mazkur maqolada folklor asarlarining ahamiyati, nutqiy jarayondagi voqeanishi, xalq og'zaki ijodi asarlarining tarbiyaviy ahamiyati, xalq og'zaki ijodiga tegishli asarlarning kognitiv va diskurs tahlili o'z ifodasini topgan.

Резюме:

В данной статье выражается значение фольклорных произведений, их появление в речевом процессе, воспитательная ценность произведений фольклора, а также когнитивный и дискурсивный анализ произведений, связанных с фольклором.

Summary:

This article expresses the meaning of folklore works, their appearance in the speech process, the educational value of folklore works, as well as the cognitive and discursive analysis of works related to folklore.

“Folklor” inglizcha so‘z bo‘lib, “xalq donoligi” degan ma‘noni anglatadi. Biroq sivilizatsiyalashgan mamlakatlarda “folklor” keng ma‘noda tushuniladi. Unga xalq musiqasi, xalq o‘yinlari, xalq she‘riyati, xalq teatri, xalq adabiyoti, xalq hunarmandchiligi, xurofot va marosimlar, an‘ana va e‘tiqodlar kiradi. Shuning uchun ham o‘sha mamlakatlarda “folklor” so‘zi bilan bir qatorda “etnografiya” so‘zi ham ko‘p qo‘llaniladi va ularning fani “etnologiya” deb ataladi. Ba‘zi mamlakatlarda esa “folklor” atamasi faqat xalq og‘zaki ijodiga, to‘g‘rirog‘i, og‘zaki tug‘ilgan va og‘zaki ijro etilgan xalq ijodiga nisbatan qo‘llaniladi. U kognitiv va estetik funktsiyalarni bajaradi. Xalq og‘zaki ijodidan tarbiyaviy

maqsadlarda ham foydalaniladi. Shu bilan birga, folklor ham utilitar (amaliy) funktsiyaga ega, ya'ni ma'lum bir vaziyatda maishiy ehtiyojlarni qondiradi. Folklorning eng muhim vazifasi estetik va madaniydir. (Albatta, kerak bo'lganda, u ham mafkuraviy rol o'ynaydi) Foydali-tarbiyaviy maqsadli folklor asarlarining badiiy sifati estetik-ijtimoiy vazifaga ega bo'lgan asarlarning poetik darajasidan past bo'ladi. Xalq og'zaki ijodi ko'p davrlar, bir necha davrlar, turli jamiyatlar mahsulidir, shuning uchun u ko'p qatlamli, ko'p bosqichli va ko'p ma'noli, serqirradir. Qadim zamonlarda paydo bo'lgan xurofot va marosimlar, diniy tushuncha va afsonalar, bir tomondan, xalq og'zaki ijodi bo'lib, chunki ular o'sha davr kishilari tomonidan amalga oshirilgan og'zaki hikoya va marosimlardir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ular, ikkinchi tomondan, o'sha davr jamiyatining madaniyati edi, chunki o'sha davr odamlari tomonidan amalga oshirilgan marosim va afsonalar ham o'sha jamiyat uchun madaniy rol o'ynagan. Uchinchi tomondan, turli xurofotlar, urf-odatlar, diniy e'tiqod va afsonalar birinchi jamoa odamlarining dunyosini bilish jarayonida shakllangan ma'naviyat edi. Axir ular o'sha qadim zamon odamlarining dunyoqarashi edi. Xalq og'zaki ijodining san'at sifatidagi asosiy belgilari quyidagilardan iborat: romantik usul va tiplashtirish, integrasiya jarayoni, personajlarni tasvirlash yo'llari, umumiylik va formulaning yonma-yon mavjudligi, improvizatsiyaning o'ziga xosligi, barqaror kompozitsiya va asar uslubining o'ziga xosligi, folklor zamon va makon; ijtimoiy utopiya va boshqalar. Bular xalq og'zaki ijodini so'z san'atiga aylantirib, adabiyotga yaqinlashtirsa, ayrim xususiyatlar ularni ajratib turadi. Masalan, xalq og'zaki ijodining mahalliy xalq tushunchalari, tushunchalari, urf-odatlari, xalq og'zaki ijodi ongi va tafakkuri bilan bog'liqligi, individual tilning yo'qligi, individual portretning yo'qligi, harakatlarning bir yoqlama va darhol bajarilishi, xarakterning mo'jizaviy tarzda tug'ilishi va o'sishi, uning o'zlashtirishi kabi favqulodda sifatlar adabiyotga xos emas. Lekin bu folklorning san'at ekanligini inkor etmaydi. Bundan tashqari, folklorda voqelik, tarix tasviri, tasavvur va voqelik munosabatlarining turlicha o'zaro bog'lanishi, shuningdek, folklor asarlarini ijro etish maqsadi va uslubi, tomoshabinning folklor ijodiga munosabati, undagi harakatlar – bular ham xalq og'zaki ijodining badiiy asar sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Xalq og'zaki ijodi nazariyasi eng avvalo uning turli ijtimoiy-iqtisodiy vazifalari hamda kognitiv, tarbiyaviy va estetik vazifalar va maqsadlardan kelib chiqadigan muammolarni ko'rib chiqadi. Folklor an'anasi – mavjud ijodiy uslubning davomi, adabiy an'ana esa avvalgi tajribaning takror ishlab chiqarishidir. Aniqroq aytadigan bo'lsak, xalq og'zaki ijodida an'ana o'tmish tajribasini o'zgartirmasdan qabul qilish va davom ettirish, adabiyotdagi an'ana esa o'tmishni qayta qurish emas, balki uni o'zgartirish orqali rivojlantirishdir. Har bir

xalq og‘zaki ijodi an‘anaga asoslangan, xalq orasida keng tarqalgan, variantlari bilan og‘zaki, muallifsiz asardir. Adabiy asar esa muallifning o‘ziga xos imzosi, o‘ziga xos uslubiga ega bo‘lgan, muqobili bo‘lmagan muallif matnidir. Folklor nutqini tasvirlash muammosi bugungi kunga qadar hal etilmagan. Zamonaviy tadqiqotlarda "folklor nutqi" tushunchasi tez-tez uchraydi, uning to‘liq tavsifi hali ham mavjud emas. Ammo bir qator individual kuzatishlar mavjud bo‘lib, ular ko‘pincha nutqning pragmatik tavsifi bilan bog‘liq. Tilshunoslikda folklor nutqining kognitiv-diskursiv tavsifiga oid ishlar olib borilmoqda. Folklor nutqi o‘ziga xos shakllanish bo‘lib, u inson faoliyatining turli sohalariga xizmat qiluvchi bir qator barqaror kommunikativ vaziyatlarda amalga oshiriladi. Umumiy bilimlarni uzatish orqali u jamiyat hayotini barqarorlashtiradi, stereotipik vaziyatlarda xatti-harakatlarning individual variantlarini taklif qiladi. Folklor nutqida kommunikatorlar bitta ijtimoiy hamjamiyatning vakillari sifatida harakat qilishadi, shu bilan birga jamoada bir qancha jins, maqom, kasbiy jihatdan aniqlangan guruhlar mavjud va ularning har bir kommunikativ vaziyat tomonidan belgilangan rolni bajaradi. Folklor nutqini tavsiflash uchun uning mavjud bo‘lish shartlari katta ahamiyatga ega. Zamonaviy jamiyat ongli ravishda folklorga milliy g‘oyalar manbai sifatida murojaat qiladi, folklori saqlash va targ‘ib qilish kerak bo‘lgan madaniy merosning tarkibiy qismi sifatida tushunadi. Bunda gap XXI asr madaniy kontekstini shakllantirishda ko‘zga ko‘rinmas, ammo faol ishtirok etuvchi o‘tmish folklori haqida bormoqda. Folklor yashovchan, o‘z-o‘zini rivojlantiruvchi tizim sifatida bugungi kunda ham mavjud bo‘lib, nafaqat "madaniy meros", balki haqiqiy madaniyatning bir qismidir. Milliy chegaralardan xoli yangi siyosiy va iqtisodiy tizimlarni yaratishga qaratilgan globallashuv jarayonlari ijtimoiy identifikatsiya birinchi o‘ringa chiqadigan jamiyat shakllanishiga olib keladi. Ijtimoiy guruhlarning har biri o‘ziga xos qadriyatlar tizimiga, dunyo tasviriga ega bo‘lib, folklor muhim o‘rin tutadigan madaniyatning o‘ziga xos versiyasini yaratadi.

Folklor ijtimoiy guruh hayotini tartibga solishda ishtirok etadi, bu jamiyatda qabul qilingan jamoaviy fikrlash va turmush tarzini aks ettiradi. Folklor nutqining maqsadi hayotni barqarorlashtiradigan va shaxsning ijtimoiylashuvida ishtirok etadigan jamoaviy bilimlarni uzatishdir. Nutqning kommunikativ strategiyalari uning kommunikativ maqsadlari bilan mos keladi. Zero, u maqsadlarga erishish vositasidir. Kommunikativ strategiya deganda biz muloqotchining rejasiga, niyatiga muvofiq nutq xatti-harakatlarini tashkil etish usulini tushunamiz. Keng ma‘noda kommunikativ strategiya deganda "ma‘ruzachining amaliy maqsadlari bilan belgilanadigan nutqning super vazifasi tushuniladi" Folklor nutqining asosiy kommunikativ strategiyalari bilimlarni taqdim etish va tushuntirish, ushbu

bilimlarni baholashdir. Xususiy kommunikativ strategiyalar, qoida tariqasida, janr va vaziyatga qarab belgilanadi.

Folklor nutqi jamoa faoliyatining turli sohalarini qamrab oladi, ularning har birida folklorning turli shakllari qo'llaniladi. Kundalik, ijtimoiy va kommunikativ sharoitlar ma'lum bir turdagi folklor matnlarining paydo bo'lishi, takrorlanishi uchun qulaydir. Muayyan kommunikativ vaziyatda janrlarni tanlash ham muloqot qiluvchilarning vazifalari, ham janr imkoniyatlari bilan belgilanadi. Folklor nutqi ishtirokchilari o'rtasidagi maqom-rol munosabatlari murojaat pozitsiyasining variantiga bog'liq. Bir jamiyatga mansub, umumiy bilimga ega bo'lgan muloqotchilar har bir kommunikativ vaziyatda o'zlarining ijtimoiy mavqeiga ko'ra turli xil rollarni bajaradilar. Yagona turmush tarzi bilan birlashgan, umumiy qonunlarga bo'ysunadigan (ijtimoiydan axloqiygacha) har qanday ijtimoiy guruh umumiy folklor bilimiga ega. Ijtimoiy maqom, jins va yosh parametrlariga, bilimga ega bo'lishiga qarab murojaat qiluvchining alohida turlari ajratiladi. Bir tomondan, folklor an'anasi matnlar sonini ko'paytirishga emas, balki ularni variant shakllarda bo'lsa-da saqlab qolishga qaratilgan.

Folklor matnlarining qabul qiluvchilari jamiyat a'zolaridir. Adresat, janrga qarab, miqdoriy jihatdan farq qilishi mumkin. Albatta, matn tinglovchining yoshi, jinsi va ijtimoiy xususiyatlarini hisobga olgan holda adresat tomonidan boshqariladi. Lirik qo'shiqni ijro etayotganda tinglovchining "vazifasi" so'zlovchi (ijrochi) boshdan kechirayotgan hissiy holatni ham boshdan kechirishdir. Topishmoqni taxmin qilganda, tinglovchi ham zavqlanishi, madaniyat va uning kodlari haqidagi bilimini sinab ko'rishi ham bor gap.

Kognitiv xususiyatlar. Folklor nutqi jamoaviy ong, jamiyatning qadriyat yo'nalishlarini aks ettiradi. Uning maqsadi jamiyatning madaniy va ijtimoiy o'zini o'zi anglashini ifodalovchi, uning ehtiyojlarini aks ettiruvchi, jamiyat hayotini barqarorlashtiruvchi jamoaviy bilimlarni yetkazishdir. Folklor nutqining qadriyatlariga bilimning an'anaviy tabiati, shaxsni jamiyatdan ajratmaslik, dunyo modelining idealligi, me'yoriy kontekst, estetik va axloqiy belgilar kiradi. Folklor nutqida ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan bu qadriyat yo'nalishlari matnlar tuzilishining xususiyatlarini, tildan foydalanish xususiyatlarini belgilaydi.

Folklor nutqini nutqiy fikrlash jarayoni sifatida to'liq tavsiflash folklor guruhining dunyosini tushunishni belgilaydigan folklor tushunchalarini tavsifisiz mumkin emas. Folklor tushunchasi umumiy madaniy tushunchaning bir varianti bo'lib, mazmunining barqarorligi bilan boshqa diskursiv variantlardan farq qiladi. Bizning tushunchamizga ko'ra, folklor tushunchasi kognitiv birlik sifatida folklor guruhi uchun ahamiyatli bo'lgan ekstralingvistik hodisalar haqidagi yaxlit bilimni ifodalaydi. Folklor tushunchasi - folklor nutqi ta'sirida shakllangan

madaniy ahamiyatga ega ma'nolar, g'oyalari yig'indisidir. Uning mazmuni, bir tomondan, folklor jamiyati uchun nima muhim va dolzarbligini aks ettiradi, ikkinchi tomondan, uning mazmuni folklor nutqining mazmunini belgilaydi.

Folklor diskursining asosiy xususiyatlari sifatida tadqiqotchilar:

- semantika
- assotsiativlik
- paradigmaticlik
- semantik tarqoqlik
- idiomatiklik
- vokativlik (an'anaviy ma'nolarni aktuallashtirish qobiliyati)
- izofunksionallik (madaniyatning boshqa belgilari bilan sinonimiyasi) ning haddan tashqari umumlantirilishini qayd etishgan.

Folklor matnini lingvistik tadqiq etish adabiyot va til uchun foydalidir. Xalq og'zaki ijodi asarini to'g'ri o'qish va tushunish tilda saqlanib qolgan buyuk ma'naviy qadriyatni, milliy kod tashuvchi rolini anglash va namoyon etishga, shuningdek, nutq madaniyatni oshirishga, o'qish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Buning uchun, avvalo, lingvistik tahlil zarur, chunki matnning tili, lingvistik tuzilishi asarni o'quvchi tomondan o'qishda qiyinchilik tug'diradi. Matndagi lingvistik belgilar, pirovardida, janr xarakterini aniqlash uchun asos bo'ladi.

O'zbek xalq og'zaki ijodida afsona va rivoyatlarni xalq nasrining alohida janri sifatida qaraymiz. Tarixiy nasl-nasab, tarixiy fakt asosida afsona janri yuzaga keladi. Zamon o'zgargan sari rivoyat ham gapiruvchi va tinglovchining tushunchasiga qarab o'zgaradi. Urug' va qabilalarning kelib chiqishi haqidagi rivoyatlar unchalik batafsil emas va asosiy tarixiy faktlarga asoslanib yozilgan. Afsonada hayotda sodir bo'lgan voqealar, taniqli joy va suvlarning nomlari haqida hikoya qilinadi. Rivoyatda aytilgan voqea esa haqiqat sifatida qabul qilinadi. Unda lirik qo'shiqning janridagidek zeb-ziynat yoki mubolag'a mutlaqo yo'q. Obyektiv nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, tabiiyki, afsona va rivoyatlarda fantaziya bor. Lekin u lirik qo'shiqning lardagidek tasvirlanmagan. Afsonaviy hikoyaning mazmuni haqiqatga yaqin bo'lgani uchun unda joy yoki yilning fasli nomi tilga olinadi. Voqea esa uchinchi shaxsda va o'tgan zamonda aytiladi. Hikoya qanchalik erta aytilsa, afsonadan ko'ra lirik qo'shiqning ka shunchalik yaqinroq bo'ladi. Tarixiy afsonalar mamlakatning ko'p asrlik hayotini, sodir bo'lgan muhim voqealarni qamrab oladi. Tarixiy afsonalarda bir vaqtning o'zida sodir bo'lgan voqeaning asosiy o'zagi saqlanib qolgan, hikoya qilingan voqea esa unchalik go'zal emas. Tarixiy afsonalar ichida eng yaxshi saqlanib qolganlari qadimgi O'rta Osiyo va fors podshohlari va mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurash

hikoyalariidir. Xalq nasrining lirik qo‘shiqning larga mansub bo‘lmagan janrlari voqelikka qo‘shilib, xalq og‘zaki ijodida turli niyatlarni amalga oshiradi. Bunday holda, hikoyachi tinglovchining shaxsiy tashvishini baham ko‘rishga harakat qiladi. Xalq og‘zaki ijodi asarlarini lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilganda uning lug‘aviy qatlamidagi til birliklari va rivoyatning stilistik ma‘nosini yuzaga keltiruvchi bezak vositalarining qo‘llanish o‘ziga xosliklarini bayon etish zarur.

Tarixiy dostonlar real voqea va shaxslar haqida bo‘lgani uchun bu asarlar real tarixiy vaziyatlarni, o‘sha davr xalq tilining lug‘at boyligini aniqlash imkonini beradi. Boshqacha aytganda, tarixiy dostonlarda xalqning boy tarixiy materiali bilan birga o‘sha davrning lug‘aviy fondi ham o‘rin olgan. Bu kabi dostonlarda xalq hayotining turli qirralari o‘z aksini topgan. Bu she‘rlarda o‘tmish izlari bor. Binobarin, asarlar orqali tarixiy ma‘lumotlar bilan bir qatorda lingvistik ma‘lumotlar va badiiy usullarni ham ajratib ko‘rsatish mumkin.

Tarixiy dostonlar leksikasi. Tarixiy dostonlar tuzilishi, mavzusi, badiiy uslublari jihatidan xalq adabiyotining boshqa namunalaridan farq qiladi. Xalq og‘zaki ijodi tiliga xos bo‘lgan tayyor she‘riy qo‘llanishlar juda kam, ammo tarixiy dostonlar tilida harbiy lug‘at ustunlik qiladi. Harbiy lug‘atning qo‘shiqilar tilida tez-tez uchrab turishi o‘sha davrning jangovar davrlari bilan bog‘liq bo‘lsa kerak.

Ayrim hollarda folklor tilidagi an‘anaviy qo‘llanishlar tarkibiy jihatdan to‘ldirilishi yoki o‘zgartirilishi mumkin. Chunki tarixiy dostonlar xalq ijodiyoti bilan ham chambarchas bog‘liq. Xalq og‘zaki ijodi an‘analari qanchalik kuchli bo‘lmasin, har bir davr doston mazmuniga o‘ziga xos o‘zgarishlarni olib kelishi muqarrar. Tarixiy dostonlar tilida xon va uning qahramonlari qiyofasi tashqi dushmanlar bilan kurash asosida namoyon bo‘lib, ularning xulq-atvori, o‘ziga xos xarakteri barqaror epik tuzilmalar orqali namoyon bo‘ladi. Bu dostonlarning oldingi qahramonlik dostonlaridan bir qancha farqlari bor. Avvalo, bu asarlar voqealar izi unchalik sovuq bo‘lmagan paytda paydo bo‘lgan; ikkinchidan, shuning uchun ham ular haqiqatga yaqinroq; uchinchidan, bu kabi matnlarda mubolag‘a kamroq, afsonaviy yoki fantastik xususiyatlar deyarli yo‘q; to‘rtinchidan, tarixiy dostonlarda qahramonlarning o‘ziga xos xulq-atvori o‘z aksini topgan, ya‘ni qahramonlar avvalgidek ulug‘lanmaydi. Tarixiy dostonlarni qahramonlar dostonlaridan ajratib turuvchi xususiyatlarga ega bo‘lsada, ular ham folklor unsurlari ustun bo‘lgan dostonlar qatoriga kiradi. Tarixiy dostonlar boy leksik qatlamga, katta stilistik salohiyatga ega madaniy merosdir. Shuning uchun uni tadqiq etish va farqlash bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. **Ishq dostonlarining lingvistik-janr xususiyatlari.** Xalq eposining mohiyatini, uning milliy xususiyatlarini tan olish va bilish uchun asarning butun

badiiy tizimini, jumladan, she'riyat sir-asrorlariga to'la til ifodasini o'rganish zarur. Bu ehtiyoj sevgi qissalarni tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganishda ham yuzaga keladi. Ishqiy dostonlarda dunyoning folklor qiyofasi tushunchalarning kognitiv-semantik mazmunida namoyon bo'ladi. Sevgi dostonlarida madaniy ("go'zallik", "kuch", "boyluk", "do'stlik", "sevgi" va boshqalar), metafizik ("Yaratuvchi", "o'lim", "hayot" va boshqalar) va hissiy ("baxt", "qayg'u", "sog'inch" va boshqalar) birliklar keladi. Ular orasida "muhabbat" tushunchasi tuzilish va ma'no sohasi jihatidan eng murakkab madaniy tushunchalardan biri bo'lib, dunyoning folklor qiyofasini etnos konseptual qiyofasining muhim qismi sifatida belgilashga asos bo'ladi. Ishq dostonlarining asosiy mavzusi "ikki yoshning muhabbati, sevgi uchun kurashi, yo'lda duch kelgan to'siqlar". Madaniy tushunchaning bir turi sifatida sevgi universal hodisadir. Biroq, turli xalqlar uchun umumiy bo'lgan yoki bir millat yoki xalqqa xos bo'lgan assotsiativ tasvirlar va sevgi timsollari mavjud. Masalan, oqqush, kaptar, yurak, uzuk barcha xalqlarga xos timsollar bo'lsa, kapalak – yapon va xitoy xalqlari uchun shunday timsol vositasi hisoblanadi. Sevgi dostonlarida "vaqt"ning semantik maydoni. Xalq og'zaki ijodi makonidagi "zamon" semantik sohasining tarkibi va tuzilishini tahlil qilish, eng avvalo, adabiy tildagi "zamon" sohasi bilan xalq og'zaki ijodi tili o'rtasidagi munosabatni aniqlash imkonini beradi. Dostondagi til ma'lumotlarini tahlil qilish chog'ida zamon sohasi leksemalarining yana bir qancha mikromaydonlarga bo'linishi aniqlandi. Masalan, kun leksemasining mikromaydonchasi: bir kuni, yoshligimda, uch kunda, umrimda va hokazo; yil leksemasining mikromaydonchasi: o'n yil, necha yil, o'n yil va hokazo. Folklor matnlari so'z turkumlarining qo'llanishi va ma'nosida o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu jihatdan farq qiluvchi so'z turkumlaridan biri sifatlardir. Xalq og'zaki ijodi matnlaridagi sifat va sifatlarining semantik yuklamasi ularning semantik tarkibidagi komponentlar (semalar) bilan belgilanadi. Sifatlar ko'pincha og'zaki adabiyot janrlarida, jumladan, lirik-epik matnlarda qo'llaniladi va juda muhim semantik xususiyatga ega. Shu bilan birga, u xalq og'zaki ijodida dunyo qiyofasini yaratishda alohida o'rin tutadi.

Adabiyotlar:

1. Jakupov Z.A. Precedent matnlarida milliy falsafa (Ptsedent matnlari manbasi: Xalq ijodiyoti asarlari) / Abdixanova B., Jambayeva Z., Syzdykova G., Yespekova L., Seitova S., Adylbekova E., Ahmuldinova A. // *Opcion* . - 2018 yil - 34-son (85). - p. 868-883.
2. Сердюк М.А. Категория лица и ее художественные функции в русской народной лирической песне: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Воронеж, 2002.
3. Борисова И.Н. Категория цели и аспекты текстового анализа // *Жанры речи* 3. Саратов: Изд-во ГосУНЦ «Колледж», 1999. С. 85–101
4. Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. СПб., 1994